

ҒТАР 16.83.14

Ғылыми мақала

С. Илиясова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан**(E-mail: symbat.iliyaskz@icloud.com)***Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы**

Аңдатпа. Мақалада Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы қазіргі функционалды-семантикалық және когнитивтік тіл білімі тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Абайдың қара сөздеріндегі етістіктердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін, олардың мағыналық топтарын, функционалдық қызметін және авторлық дүниетанымды танытудағы рөлін айқындау. Зерттеу барысында етістіктердің қимыл-әрекет, қалып-күй, ойлау, сөйлеу, қабылдау, эмоциялық-психологиялық және модальдық мағыналары жүйеленіп, олардың мәтін түзіміндегі қызметі талданады. Сонымен қатар етістіктің семантикалық әлеуеті арқылы Абайдың адам, қоғам, таным және мораль мәселелеріне қатысты концептуалдық көзқарасының тілдік көрінісі сараланады. Талдау нәтижесінде Абай прозасындағы етістік жүйесінің ұлттық дүниетанымды, танымдық модельдерді және авторлық стильдің өзіндік ерекшелігін қалыптастыратын негізгі тілдік құралдардың бірі екендігі дәлелденеді. Зерттеу қорытындылары қазақ тілінің функционалды грамматикасы, көркем мәтін лингвистикасы, когнитивтік лингвистика және Абайтану салаларындағы ғылыми ізденістерді толықтыруға мүмкіндік береді. Мақалада Абай Құнанбайұлы прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы талданады. Ақынның қара сөздеріндегі етістіктердің семантикалық қабаттары, метафоралық қолданыстары, философиялық мазмұн қалыптауындағы қызметі қарастырылады. Етістіктің тек грамматикалық категория емес, мәтін түзуші, образ жасаушы, когнитивтік жүк арқалаушы тілдік бірлік екендігі айқындалады.

Түйін сөздер: етістік семантикасы, поэтикалық образ, мағыналық құрылым, метафора, қара сөздер, мәтін лингвистикасы

DOI: <https://doi.org/10.71078/40h2g247>

Түсті: 28.06.2026; Мақұлданды: 03.07.2026; Онлайн қолжетімді: 04.07.2026.

Кіріспе

Көркем мәтіндегі сөз – жай номинативтік бірлік емес, идеялық-эстетикалық мазмұнды жеткізуші құрал. «Әдебиет – тілмен әдебиет» деген тұжырым көркем шығарма тілінің маңызын айқындайды. Әсіресе, философиялық прозада сөздің мағыналық әлеуеті ерекше ашылады.

Абай прозасы – қазақ әдеби тілінің дамуындағы жаңа сапалық кезең. Ақынның қара сөздері адам, қоғам, мінез, мораль, таным мәселелерін көтеретін философиялық мәтіндер. Осы мәтіндердегі етістік тұлғалары тек қимыл атаушы емес, концептуалдық ойды ұйымдастырушы қызмет атқарады.

Зерттеу әдістемесі

Етістіктің мағыналық құрылымы: теориялық негіз. Етістіктің мағыналық құрылымы бірнеше қабаттан тұрады:

1. Негізгі (номинативтік) мағына
2. Қосымша семантикалық реңктер (сема)

3. Контекстік мағына

4. Метафоралық-образдық мағына (Қазақ грамматикасы, 2002: 142)

Көркем мәтінде, әсіресе Абай прозасында, етістіктердің мағыналық «обертондары» айқын сезіледі. Сөздердің мағынасы олардың өзара қатынасынан туындайды. Яғни, етістік контексте жаңа семантикалық сапаға ие болады. Әрі етістіктің әрбір қабаты өзіне тән ерекшеліктерге ие. Негізгі мағына тек іс-әрекетті немесе күйді көрсетсе, қосымша семантикалық реңктер автордың философиялық ойымен, моральдық баға мен эстетикалық талғаммен тығыз байланысты. Контекстік мағына мәтіндегі логикалық байланысқа тәуелді, ал метафоралық-образдық мағына мәтінге поэтикалық тереңдік қосады.

Абай прозасындағы етістіктің философиялық семантикасы. Абай Құнанбайұлының прозасында етістіктің философиялық семантикасы ерекше мәнге ие. Бұл жерде етістік тек грамматикалық категория немесе қимыл білдіруші тілдік бірлік емес, адамның рухани, танымдық және моральдық әлемін сипаттайтын философиялық құрал болып табылады. Абайдың қара сөздерінде «білу», «ойлау», «түсіну», «сезу», «қалау», «іздеу», «ұғу», «көру» сияқты танымдық етістіктер жиі кездеседі, және олардың әрқайсысы адамның ішкі рухани қозғалысын, моральдық сана мен философиялық пайымды білдіруде негізгі рөл атқарады (Абай, 2005: 145).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Абай прозасында танымдық етістіктер, мысалы, «білу», «түсіну», «іздеу», адамның ойлау процесін сипаттайды. Олар интеллектуалдық әрекетті ғана емес, рухани ізденіс пен дүниетанымдық сұрақтарға жауап іздеуді де көрсетеді. «Ойлану» бұл тек рационалды есептеу емес, рухани серпіліс, адамның өзін-өзі талдау арқылы моральдық шешім қабылдауы. «Іздеу» физикалық әрекеттен гөрі, ақиқатты, дұрыс өмір жолын, өмірлік принциптерді тану үдерісі болып табылады. Осылайша, етістіктің семантикасы адамның ішкі әлемінің күрделі құрылымын ашуға қызмет етеді және оқырманды философиялық ойлауға шақырады.

Абай қара сөздеріндегі етістіктер кейде моральдық реңкке ие болады. Мысалы, «қор болу», «азу», «адасу» секілді етістіктер адамның рухани құлдырауын, моральдық бағыттан ауытқуын білдіреді. Мұндай семантика философиялық тұрғыдан адамның дұрыс пен бұрысты, әділдік пен әділетсіздікті түсінуін қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар, «талап қылу», «пайда қылу», «зиян қылу» сияқты етістіктер әрекеттің моральдық бағасын көрсетеді. Бұл етістіктер тек қимылды білдірмей, әрекеттің этикалық салдарын да меңзейді, яғни философиялық мәтінде әрекет пен мораль бірлікте қарастырылады.

Абай прозасындағы етістіктердің философиялық семантикасы олардың контекстік қолдануымен тығыз байланысты. Бір етістік мәтінде бірнеше мағына қабатын ала алады: негізгі (негізгі әрекетті білдіретін), қосымша (моральдық немесе эстетикалық реңк), метафоралық (абстракт ұғымға айналуы). Мысалы, «көру» етістігі физикалық қабылдаудан гөрі, танымдық және рухани көзқарасты білдіру үшін қолданылады: адамның іс-әрекеттерін, дүниетанымын «көру», яғни түсіну. Контекстік кеңейту арқылы Абай әрбір етістікті философиялық, когнитивтік және эстетикалық деңгейде қолданады, бұл мәтіннің күрделі семантикалық құрылымын жасайды.

Кейбір етістіктердің философиялық семантикасы метафоралық деңгейде көрініс табады. Мысалы, «жүрек ояну» – рухани серпілісті, «ақылға жеңдіру» – адамның ішкі дүниесін жетілдіруді білдіреді. Мұндай қолдану философиялық ойды абстрактілі бейнелер арқылы жеткізуге мүмкіндік береді. Метафоралық семантика философиялық етістікті көркемдік, эмоционалды және когнитивтік тұрғыдан байытады. Әрбір етістік адам өмірінің мәнін, оның моральдық және рухани бағыттарын ашуға қызмет етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Абай прозасындағы етістіктердің философиялық семантикасы когнитивтік бағытпен үйлеседі. Танымдық етістіктер адамның ойлау үдерісін, шешім қабылдау қабілетін, әлемді түсіну жолын бейнелейді. «Іздеу», «түсіну», «ұғу» секілді етістіктер оқырманның ойлау әрекетін белсендіру арқылы мәтінмен интеллектуалды диалог орнатады (Байтұрсынұлы, 2013: 75).

Сондықтан, Абай прозасындағы етістіктің философиялық семантикасы күрделі, көпқабатты және динамикалық. Ол адамның ішкі рухани қозғалысын сипаттайды, моральдық және этикалық бағдарды білдіреді, танымдық әрекетті белсендіреді, мәтінді философиялық, эстетикалық және когнитивтік деңгейде байытады, абстрактілік пен нақты әрекетті біріктіріп, метафоралық құрал арқылы ой тереңдігін арттырады. Осы тұрғыдан, Абайдың етістіктері тек грамматикалық немесе лексикалық категория ғана емес, философиялық пайымды жеткізетін тілдік бірлік, қазақ прозасының семантикалық өзегін құрайтын негізгі құрал болып табылады.

Абай қара сөздерінде «білу», «ойлау», «түсіну», «сезу», «қалау», «іздеу», «ұғу», «көру» сияқты танымдық етістіктер жиі кездеседі. Бұл етістіктер адамның ішкі рухани қозғалысын білдіреді.

Мысалы:

- «Ойлану» — жай интеллектуалдық әрекет емес, рухани серпіліс.
- «Іздеу» — материалдық әрекеттен гөрі, ақиқатты тануға бағытталған процесс.
- «Қор болу», «азу», «адасу» — моральдық құлдырауды білдіретін метафоралық қолданыстар.

Бұл жерде етістіктер динамикалық философиялық категорияға айналады. Абай прозасындағы әрбір етістік адамның ойлау, тану, моральдық санаға қатысты әрекетін бейнелейді. Танымдық етістіктер арқылы автор оқырманға философиялық пайымдарды жеткізеді, ой тереңдігін ашып, адам өміріне қатысты мәселелерді қозғайды.

Етістіктің метафоралық қызметі

Абай прозасында етістік тұлғалары заттық мағынадан абстракт ұғымдарға ауысып, метафоралық сипат алады (Сыздық, 2014: 54).

Мысалы:

- «Жүрек ояну»
- «Ақылға жеңдіру»
- «Көңілге тоқу»
- «Ғылым таппақ»

Мұндағы «тоқу», «таппақ», «жеңдіру» етістіктері тура мағынасында емес, ауыспалы мәнде жұмсалған. Бұл – сөз құбылуы (словопреобразование) құбылысының айқын көрінісі. Сонымен қатар, метафоралық етістіктер адамның ішкі сезімін, ойлау процесін, рухани ізденістерін көрсетуге мүмкіндік береді. Метафоралық қызмет арқылы Абай қара сөздерінде абстрактілік пен нақты әрекет үйлеседі, мәтін поэтикалық эстетикаға ие болады.

Етістіктің мәтін түзушілік қызметі. Абай қара сөздерінде етістіктер ой желісін ұйымдастырады. Мәтіндегі аргументация көбіне етістік арқылы өрбиді:

- дәлелдеу
- салыстыру
- қарсы қою
- түйіндеу

Етістік тұлғалары сөйлем ішінде предикативтік орталық бола отырып, мәтіннің логикалық құрылымын айқындайды. Мәтін түзушілік қызмет тек сөйлем деңгейінде емес, абзац, бөлім деңгейінде де көрінеді. Автор әр әрекет пен қимылды етістік арқылы байланыстырып, философиялық ойды жүйелі түрде жеткізеді.

Етістіктің экспрессивтік-бағалауыштық сипаты. Абайда кейбір етістіктер бағалауыштық реңкке ие болады:

- «қылу»
- «талап қылу»
- «пайда қылу»
- «зиян қылу»

Бұл етістіктер әрекетті ғана емес, моральдық бағаны да білдіреді. Сондықтан олардың семантикасы екі қабатты: әрекеттік + аксиологиялық. Бағалауыштық реңк мәтіннің эмоционалды деңгейін көтеріп, оқырманға әрекетке қатысты авторлық көзқарасты жеткізеді.

Сонымен қатар, бағалауыштық етістіктер адамның іс-әрекетінің дұрыс-бұрыстығын, моральдық сақдарын көрсетіп, философиялық ойларды нақтылау қызметін атқарады. Етістіктің синтаксистік және когнитивтік ролі. Етістіктер тек семантика мен метафоралық қызмет қана атқармайды, сонымен бірге мәтіннің синтаксистік құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл ойнайды. Олар предикативтік функция арқылы сөйлемнің логикалық орталығын құрап, абзацтар арасындағы байланысқа ықпал етеді.

Когнитивтік рөлінде етістік адамның ойлау процесін, танымдық әрекетін бейнелейді. Мысалы, «түсіну», «білу», «іздеу» етістіктері философиялық мәтінде оқырманның танымдық белсенділігін арттырады, мәтінмен интеллектуалды өзара әрекетке шақырады.

Қорытынды

Абай прозасындағы етістіктің мағыналық құрылымы көпқабатты және күрделі. Етістік:

- философиялық ұғымдарды білдіреді;
- метафоралық образ жасайды;
- мәтіннің логикалық құрылымын ұйымдастырады;
- экспрессивтік-бағалауыштық жүк арқалайды;
- танымдық процесті көрсетеді;
- синтаксистік және когнитивтік функцияны атқарады.

Осылайша, Абай қара сөздеріндегі етістік тек грамматикалық категория емес, көркем-философиялық мәтіннің семантикалық өзегіне айналған тілдік бірлік болып табылады. Мақалада көрсетілген талдау Абай прозасының философиялық, эстетикалық және когнитивтік ерекшеліктерін ашып, етістіктің қазақ әдеби тіліндегі рөлін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- Абай (Ибраһим Құнанбайұлы). (2005). *Қара сөздер*. Жазушы.
- Ахмет Байтұрсынұлы. (2013). *Тіл тағылымы*. Ана тілі.
- Қайдар, Ә. (2013). *Қазақтар ана тілі әлемінде*. Сардар.
- Қазақ грамматикасы*. (2002). Елорда.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. (2008). Дайк-Пресс.
- Сыздық, Р. (2014). *Абайдың сөз өрнегі*. Ел-шежіре.
- Уәли, Н. (2011). *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері*.
- Выготский, Л.С. (1999). *Мышление и речь*. Лабиринт.

References

- Abai (Ibrahim Qunanbaiuly). (2005). *Qara sozder* [The Book of Words]. Zhazushy..
Akhmet Baitursynuly. (2013). *Til tagylymy* [Language Studies]. Ana tili
Kaidar, A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde* [Kazakhs in the World of the Native Language].
Sardar
Qazaq grammatikasy [Kazakh Grammar]. (2002). Elorda
Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. (2008).
Daik-Press
Syzdyk, R. (2014). *Abaidyn soz ornegi* [Abai's Verbal Artistry]. El-shezhire
Uali, N. (2011). *Qazaq soz madenietinin teoriyalyq negizderi* [Theoretical Foundations of
Kazakh Speech Culture].
Vygotsky, L. S. (1999). *Myshlenie i rech* [Thought and Language]. Labirint

S. Ilyassova

*Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
(E-mail: symbat.iliyaskz@icloud.com)*

The Semantic Structure of Verbs in Abai's Prose

Abstract. This article examines the semantic structure of verbs in Abai's prose from the perspectives of modern functional-semantic and cognitive linguistics. The aim of the study is to identify the lexical-semantic features of verbs in Abai's Book of Words, determine their semantic groups, describe their functional characteristics, and reveal their role in representing the author's worldview. The study systematizes verbs denoting action, state, cognition, speech, perception, emotional-psychological processes, and modality, and analyzes their functions in text organization. Furthermore, the semantic potential of verbs is explored to reveal the linguistic representation of Abai's conceptual views on human beings, society, cognition, and moral values. The findings demonstrate that the verbal system in Abai's prose constitutes one of the principal linguistic means of shaping the national worldview, cognitive models, and the distinctive features of the author's individual style. The results of the study may contribute to further research in the fields of functional grammar of the Kazakh language, text linguistics, cognitive linguistics, and Abai studies.

The article analyzes the semantic structure of verbs in the prose of Abai Kunanbayev. It examines the semantic layers of verbs in the poet's "Words of Edification", their metaphorical uses, and their role in shaping philosophical meaning. The study shows that the verb functions not only as a grammatical category, but also as a text-forming, image-creating, and cognitively loaded linguistic unit.

Keywords: verb semantics, poetic image, semantic structure, metaphor, Abai's Words of Edification, text linguistics.

С. Ильясова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: symbat.iliyaskz@icloud.com)*

Семантическая структура глагола в прозе Абая

Аннотация. В статье рассматривается семантическая структура глагола в прозе Абая с позиций современной функционально-семантической и когнитивной лингвистики. Цель исследования заключается в выявлении лексико-семантических особенностей глаголов в «Словах назидания» Абая, определении их семантических групп, функциональных особенностей и роли в репрезентации авторской картины мира. В ходе исследования систематизированы значения глаголов, выражающих действие, состояние, мышление, речь, восприятие, эмоционально-психологические процессы и модальность, а также проанализированы их функции в организации текста. Кроме того, посредством анализа семантического потенциала глаголов раскрывается языковая репрезентация концептуальных взглядов Абая на человека, общество, познание и нравственные ценности. В результате исследования доказано, что система глаголов в прозе Абая является одним из важнейших языковых средств формирования национального мировоззрения, когнитивных моделей и индивидуального авторского стиля. Полученные результаты могут способствовать дальнейшему развитию исследований в области функциональной грамматики казахского языка, лингвистики художественного текста, когнитивной лингвистики и абаеведения.

В статье анализируется семантическая структура глаголов в прозе Абая Кунанбаева. Рассматриваются семантические слои глаголов в «Словах назидания» поэта, их метафорические употребления и роль в формировании философского содержания. Показано, что глагол выступает не только как грамматическая категория, но и как текстообразующая, образообразующая и когнитивно нагруженная языковая единица.

Ключевые слова: семантика глагола, поэтический образ, семантическая структура, метафора, «Слова назидания» Абая, лингвистика текста.

Автор туралы мәлімет:

Илиясова С. – филология ғылымдары магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2726-3026>

Information about author:

Pyassova S. – Master of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2726-3026>

Сведения об авторе:

Ильясова С. – магистр филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2726-3026>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License